

Alicja Marciniak-Nowak, Halina Matlak

Josefov – zachowane zabytki kultury żydowskiej w Pradze

Osadnictwo żydowskie dotarło do Europy Środkowo-Wschodniej w I w. n.e., lecz Żydzi pojawili się w Europie znacznie wcześniej. Wschodnia część basenu Morza Śródziemnego została przez nich zasiedlona już w III w. p.n.e. Zajmowali się głównie handlem, więc ślady ich osadnictwa znajdujemy wokół dużych ośrodków miejskich i wzdłuż szlaków handlowych.

Praga jest jednym z najstarszych i najważniejszych ośrodków kultury żydowskiej w Europie Środkowej. Przez wiele stuleci rozwijała się na tym terenie, prężnie działająca, gmina żydowska, a materialne ślady jej działalności zachowały się do dzisiaj. W jednej z dzielnic starej Pragi, zwanej Josefovem, zachował się układ urbanistyczny dawnego żydowskiego miasta z synagogami, cmentarzem i innymi obiektami, użytkowymi przez członków gminy. Josefov jest dzisiaj przedmiotem zainteresowania naukowców, architektów, urbanistów, ale przede wszystkim ogromnej rzeszy turystów, która co roku odwiedza Pragę – jedną z piękniejszych stolic Europy.

1. Osadnictwo żydowskie w Pradze – rys historyczny

Początki żydowskiego osadnictwa w Pradze sięgają X w. Kupiec i podróżnik Ibrahim Ibn Jacob, w swych zapiskach z 965 r., wspomina praskich Żydów, mieszkających w tym czasie u podnóża Zamku na Hradczanach. W 1096 r. doszło do pogromu ludności żydowskiej przez krzyżowców, udających się z I wyprawą krzyżową do Ziemi Świętej¹. Po tym wydarzeniu żydowska dzielnica została przeniesiona na drugi brzeg Wełtawy, bliżej rynku miejskiego. Funkcję centrum nowego żydowskiego kwartału pełniła ulica Szeroka. Wschodnią część getta zajęli Żydzi sefardyjscy², którzy przybyli do miasta pomiędzy XI i XII w. Stanowili oni odrębną grupę, która nigdy nie połączyła się z pozostałą częścią żydowskiego miasta. Gmina żydowska, po kilkakrotnej zmianie lokalizacji, na stałe zajęła obszar pomiędzy rynkiem Starego Miasta, a Wełtawą. Na cześć cesarza Józefa II (1741-1790), który przyznał czeskim Żydom prawa obywatelskie³ i zezwolił im na pełny udział w życiu gospodarczym i kulturalnym monarchii, żydowska dzielnica w Pradze nosi nazwę „Josefov”. Cesarz nakazał zburzyć mury getta i przywrócił Żydom utracony status.

Tab. 1.
Liczba ludności Josefova

Okres	Liczba osób
początek XVII w.	6 000
koniec XVII w.	11 500
1729 r.	10 507
1783 r.	8 532
1890 r.	11 535
1900 r.	9 000

Źródło: C. Rybár, *Jewish Prague*, Czechoslovakia, 1991; A. Pařík, L. Paulát, J. Fišer, *Židovská Praha*, Praha, 1991.

nadano przywileje, przyznające im prawo wykonywania niektórych rzemiosł⁵. W początkach XVIII w. Żydzi stanowili już znaczną część mieszkańców Pragi. Ich liczbę szacuje się na ok. 10 tysięcy⁶.

Okupacja hitlerowska przyniosła eksterminację ludności żydowskiej. W dniu 16 października 1941 r. wyruszył z Pragi pierwszy transport Żydów, skierowany do getta w Łodzi. Burzliwy okres drugiej wojny światowej przetrwało zaledwie 10% czeskich i morawskich Żydów. Gmina żydowska w Pradze zrzesza obecnie ok. 900 członków⁷.

2. Obiekty żydowskiego miasta

Obecny kształt dawnego, żydowskiego kwartału, jest wynikiem XIX-wiecznych przedsięwzięć budowlanych, które uczyniły z Pragi jedno z piękniejszych miast Europy. Generalna przebudowa nie naruszyła jednak najważniejszych zabytków Josefova. W efekcie, na obszarze historycznego, żydowskiego miasta zachowało się sześć synagog, stary cmentarz i Ratusz Żydowski. Obiekty te nie uległy zagładzie w czasie drugiej wojny światowej, ponieważ zamiarem okupantów było utworzenie w Pradze Muzeum Wymarłej Rasy. W tym celu sprowadzano tu cenne judaiki z całej podbitej Europy. Ocalałe w ten sposób przedmioty kultu, często o bardzo dużej wartości, przetrwały do dzisiaj i eksponowane są w Muzeum Żydowskim oraz w synagogach.

2.1. Synagogi

Synagoga, jako „dom zgromadzeń” (hebr. *bet ha-kneset*), jest dla Żydów ośrodkiem życia religijnego i społecznego – pełni funkcję miejsca modlitwy i odprawiania obrzędów religijnych, jak i nauki oraz studiowania *Tory*⁸.

Rozwój żydowskiej gminy przerywały mniej lub bardziej nasilone prześladowania i pogromy. Żydów wypędzano z Pragi kilkakrotnie. W XVI w. doszło do dwóch tego typu zdarzeń: w 1541 i 1557 r. Po kilku latach Żydzi uzyskiwali zgodę na powrót lub uchwały te nie były do końca respektowane. W 1744 r., za panowania Marii Teresy, Żydzi zostali ponownie wygnani z Pragi. Co zamożniejsi obywatele gminy uzyskali prawo do powrotu w 1748 r.

Pomimo licznych trudności społeczność żydowska przeżywała okresy dynamicznego rozwoju. W II poł. XVI w., z pomocą silnych protektorów⁴, Żydom

W Europie budownictwo synagogalne kształtowały lokalne tradycje i style. Trzy najstarsze synagogi w Europie znajdują się w: Wormacji (Niemcy)⁹, Krakowie (Polska)¹⁰ i właśnie w Pradze. Typowe dla terenów Europy Wschodniej były bogato zdobione bożnice drewniane – niestety zniszczone podczas drugiej wojny światowej.

Zachowane synagogi świadczą na ogół o niezmienności założeń architektonicznych, według których powstawały te obiekty. Głównymi elementami układu wnętrza są: główna sala modlitw (przeznaczona w świątyniach ortodoksyjnych wyłącznie dla mężczyzn) i osobne w nich pomieszczenie dla kobiet (często na galerii) oraz przedsiónek. Synagogi w Europie Wschodniej wznoszone były często na planie kwadratu, jako budowle jedno lub dwunawowe. W Europie Zachodniej budowano świątynie dwu lub trzynawowe, na planie prostokąta. We wnętrzu synagogi centralne miejsce zajmuje *bima*. Jest to podwyższenie, otoczone zazwyczaj kutą, ozdobną kratą, z którego odczytuje się *Torę* i wygłasza kazania. W synagogach sefardyjskich *bima* nie jest położona centralnie, lecz przesunięta bliżej ściany zachodniej. Naprzeciw *bimy*, w ścianie wschodniej (skierowanej ku Jerozolimie) umieszczona jest wnęka ołtarzowa, zwana *Aron ha-Kodesz*, w której przechowywane są zwoje *Tory*. Pierwotnie w Świątyni Jerozolimskiej było to miejsce, gdzie znajdowała się Arka Przymierza.

Praska synagoga Staronowa, która powstała w latach 1270-1275, jest obecnie najstarszą czynną bożnicą w Europie. Ta gotycka budowla, położona dokładnie w centrum Josefova, nigdy nie uległa pożarowi, gdyż otaczające ją budynki mieszkalne wznoszone były w pewnym oddaleniu od niej. Kolejne przebudowy sąsiadujących z nią ulic, polegające m.in. na zmianach i dodawaniu nowej nawierzchni, sprawiły, że poziom podłogi w synagodze znajduje się poniżej poziomu ulicy. Wzorowana na bożnicy w Ratyzbonie (niem. Regensburg), synagoga charakteryzuje się oryginalnym pięcioletkowym sklepieniem, które nie występuje w żadnej innej czeskiej synagodze. Piąte żebro dodane zostało w celu uniknięcia skojarzeń ze świątyniami chrześcijańskimi i pełni funkcję wyłącznie dekoracyjną. Główne wejście do synagogi zdobi tympanon z płaskorzeźbą, przedstawiającą gałęzie winorośli z dwunastoma kiściami winogron, symbolizującymi plemiona Izraela. We wnętrzu centralne miejsce, pomiędzy dwoma filarami, zajmuje *bima*, otoczona kratą. Interesującym elementem synagogi są okna w ścianie wschodniej, powyżej *Aron ha-Kodesz*. Trzy okna: jedno małe, pomiędzy dwoma większymi, usytuowanymi poniżej, pozwalają na obserwację pierwszych oznak wschodu słońca, a świt jest czasem rozpoczynania porannej modlitwy¹¹. Z powstaniem synagogi Staronowej wiąże się wiele legend. Jedna z nich mówi, że zbudowano ją z kamieni, pochodzących ze zburzonej Świątyni w Jerozolimie. Synagoga ta odgrywała ważną rolę w życiu żydowskiej społeczności Pragi. Jej najstarszym rabinem był Liwa ben Bezalel, zwany rabim Loew (1512-1609), twórca legendarnego Golema – olbrzyma ulepionego z mułu i gliny. Golem ożywiony przez kartkę z mistycznym tetragramem¹² miał bronić Żydów przed prześladowcami.

Naprzeciw synagogi Staronowej, obok Ratusza, zlokalizowana jest synagoga Wysoka, wybudowana w II poł. XVI w., wg projektu Pankrica Rodera. Ta renesansowa budowla wzniesiona została za sprawą Mordechaja Maisela (1528-1601),

przewodniczącego gminy żydowskiej, z którego inicjatywy powstało wiele obiektów żydowskiego miasta (m.in. obecny Żydowski Ratusz). Charakterystyczna jest lokalizacja głównej sali modlitwowej, która w odróżnieniu od innych synagog, mieści się na pierwszym piętrze. Obecnie wejście do bożnicy znajduje się od strony synagogi Staronowej, a budynek tworzy jedną całość z przylegającym do niego Żydowskim Ratuszem. Pierwotnie wejście do synagogi wiodło bezpośrednio z pierwszego piętra ratusza. Synagoga pełniła w tym czasie funkcję domu modlitwy dla członków i urzędników praskiego kahału, takie rozwiązanie było więc w pełni uzasadnione. W 1689 r. w wyniku pożaru synagoga została zniszczona. W czasie renowacji od strony południowej dobudowano galerię dla kobiet i nowy *Aron ha-Kodesz*. Po drugiej wojnie światowej budynek został zaadaptowany dla celów wystawienniczych i jest częścią Muzeum Żydowskiego. Znajduje się tu ekspozycja tkanin, pochodzących z gmin żydowskich Czech i Moraw. Są to m.in. zasłony, które wieszano wewnątrz *Aron ha-Kodesz* oraz sukienki na *Torę*.

Do południowo-zachodniego narożnika muru żydowskiego cmentarza przylega synagoga Pinkasa. Prowadzone w latach 1922 i 1925 prace archeologiczne doprowadziły do odkrycia w podziemiach budynku studni i rytualnej łaźni, datowanej na XIII lub początek XIV w. Pierwsza wzmianka o synagodze pochodzi z 1492 r. – była to więc jedna z najstarszych synagog Pragi. Pierwotnie należała do potężnego rodu Pinkasów. Na początku XVI w. budynek, w złym stanie technicznym, został przejęty przez rodzinę Horowitzów. W 1535 r. wzniesiono nową synagogę w stylu późnogotyckim, choć stary dom modlitwy był nadal używany. Na początku XVII w. dobudowano galerię dla kobiet, salę zgromadzeń i przedsionek. W wyniku gruntownych zmian architektonicznych i rozbudowy budynku trudno dzisiaj odnaleźć ślady pierwotnego domu modlitwy¹³. Obecna synagoga zachowała styl późnego gotyku z efektywnym sklepieniem, wieńczącym jednonawową salę modlitw. Pomieszczenia dobudowane w XVII w. utrzymano w stylu renesansowym. W wystroju świątyni uwagę zwracają witrażowe okna. Wewnętrzne ściany synagogi pokryte są nazwiskami ponad 77 tys. Żydów czeskich i morawskich, wywiezionych do hitlerowskich obozów koncentracyjnych.

Z 1694 r. pochodzi synagoga Klausova, usytuowana w pobliżu wejścia na stary, żydowski cmentarz. Była jedną z kilku synagog ufundowanych przez Mordechaja Maisela. Jednak już wcześniej, bo w II poł. XVI w., stanęła w tym miejscu pierwsza synagoga, wzniesiona dzięki staraniom dwóch znanych rabinów: Eiliesera Ashkenaziego i Liwa ben Bezalela, zwanego rabim Loew. Synagoga ta spłonęła w 1689 r. Pierwotny budynek składał się z trzech małych, oddzielnych pomieszczeń, wśród których był dom modlitwy i szkoła talmudyczna rabina Loew. Te małe pomieszczenia nosiły nazwę „klausen”, skąd wzięła nazwę późniejsza synagoga. Oprócz funkcji religijnej i edukacyjnej bożnica pełniła rolę centrum kulturalnego. Miało tu również swą siedzibę Żydowskie Towarzystwo Pogrzebowe w Pradze.

Obecnie w bogato zdobionym, barokowym wnętrzu synagogi mieści się Muzeum Żydowskie, prezentujące liczne przedmioty związane z religią i obrzędowością Żydów¹⁴.

Synagoga Maisela, nazwana tak od nazwiska swego fundatora, powstała w 1591 r. Była to okazała budowla z dwudziestoma filarami, wspaniale wyposażona przez możnego fundatora i jego żonę. Przechowywano w niej specjalny sztandar, którego posiadanie było szczególnym przywilejem, nadanym przez króla Rudolfa II. Budowla spłonęła w 1689 r. Odbudowana została w latach 1893-1905, według projektu Alfreda Grottego, który uprościł jej formę i zdobnictwo, nadając styl neogotycki. Synagoga pełni dziś funkcję wystawienniczą i prezentuje bogatą kolekcję wyrobów ze srebra. Są to zarówno przedmioty liturgiczne (świeczniki hanukowe, korony na Torę, lichtarze), jak i przedmioty domowego użytku (kielichy, misy, talerze).

We wschodniej części Josefova znajduje się synagoga Hiszpańska, wzniesiona w latach 1867-68, według projektu znanego, czeskiego architekta Vojtecha Ignáca Ullmanna. Powstała w miejscu, gdzie wcześniej stała jedna z najstarszych synagog Pragi, tzw. Stara Szkoła, która od XII w. skupiała społeczność Żydów sefardyjskich. Pierwotna świątynia ulegała kilkakrotnie dotkliwym zniszczeniom w czasie pożarów i pogromów, ale zawsze była odbudowywana. Zarówno architektura, jak i wystrój wnętrza odbiegają zasadniczo od innych, praskich synagog. Utrzymane są w stylu neomauretańskim, z bogatą ornamentyką wzorowaną na pałacu w Alhambrze (Hiszpania). Ostateczny kształt i charakter wnętrz, bożnica otrzymała dopiero pod koniec XIX w., kiedy to ukończono ostatnie prace zdobnicze. Obecnie synagoga pełni funkcję wystawiennicze i jest częścią Muzeum Żydowskiego.

2.2. Cmentarz żydowski

Centralne miejsce Josefova zajmuje stary, żydowski cmentarz, założony w I poł. XV w. Stał się on miejscem pochówku ok. 100 000 osób. Niewielki obszar cmentarza, który z uwagi na lokalizację w centrum miasta nie mógł ulec powiększeniu, rozrastał się warstwowo. Po wykorzystaniu wszystkich miejsc, macewy umieszczano poziomo na grobach, a cały cmentarz pokrywano grubą warstwą ziemi. Na przestrzeni ponad 300 lat zmarłych chowano w kolejnych warstwach, nie dziwi więc, że na praskim cmentarzu zlokalizowano aż 12 poziomów pochówku, a północna część cmentarza wznosi się wysoką skarpią ponad poziom przyległej ulicy. W obrębie górnej warstwy cmentarza zachowało się ok. 20 tys. macew. Nagrobki reprezentują różne style architektoniczne, od gotyku poprzez renesans do baroku. Ostatnie pochówki miały miejsce w połowie XVIII w.

Wśród spoczywających tu osób było wiele wybitnych osobistości z życia społecznego, kulturalnego i religijnego miasta. Jednym z pierwszych pochowanych był Avigdor Kara – wybitny rabin, uczonec i poeta, którego dzieła przetrwały do dzisiaj. Pochówek miał miejsce 25 kwietnia 1439 r.¹⁵ Miejscem, cieszącym się największym kultem i najczęściej odwiedzanym przez turystów i pielgrzymów jest grób rabina Liwy ben Bezalela (zm. 1609), wspomnianego już twórcy legendarnego Golema. Zgodnie ze starą tradycją Żydzi zostawiają na jego grobie karteczki z prośbami i małe kamyczki, symbolizujące przejście Narodu Wybranego przez pustynię pod wodzą Mojżesza, kiedy to miejsca pochówku zmarłych przykrywano kamieniami.

Charakterystyczny budynek powstał przy wejściu na stary cmentarz. Miało w nim swą siedzibę Bractwo Pogrzebowe. Neoromańska, kamienna budowla z okrągłą wieżą pochodzi z 1908 r.¹⁶ W jej wnętrzu znajduje się obecnie wystawa rysunków żydowskich dzieci, które w czasie drugiej wojny światowej więzione były w obozie koncentracyjnym w Terezynie.

2.3. Inne obiekty

W sąsiedztwie synagogi Wysokiej wznosi się Żydowski Ratusz. Jego powstanie wiązało się z rozwojem żydowskiej autonomii, jak również, z przeniesieniem tu pewnych administracyjnych uprawnień, które od tego momentu znalazły się w rękach wybieranych lub mianowanych urzędników. Wcześniej życie gminy żydowskiej skupiało się wokół synagogi, która pełniła funkcje religijne, edukacyjne, ekonomiczne, administracyjne i sądownicze. W XVI i XVII w. w ratuszu znalazły swą siedzibę żydowskie władze administracyjne i sądownicze.

Nie wiadomo dokładnie, kiedy powstał pierwszy Żydowski Ratusz. Pierwsze wzmianki o tej budowli pochodzą z ok. 1577 r. Wspomina się w nich, że powiększono budynek ratusza, który uległ zniszczeniu w pożarze. Równocześnie, obok, wybudowano synagogę Wysoką, która była połączona z ratuszem i pełniła funkcję domu modlitwy dla urzędników praskiego kahału. Obydwie inwestycje finansował Mordechaj Maisel (1528-1601) – burmistrz Starego Miasta. W 1689 r., w czasie wielkiego pożaru Pragi, ratusz całkowicie spłonął i ponownie został odbudowany w stylu barokowym. Po kolejnym pożarze w 1754 r. budynek otrzymał rokokowe zdobienia i wieżę zegarową. Ciekawostką Ratusza jest zegar, znajdujący się w partii dachowej budynku, pod wieżą zegarową. Ozdobiony hebrajskimi liczbami, odmierza czas w dość szczególny sposób - jego wskazówki poruszają się w przeciwnym kierunku (w lewo) do normalnie przyjętego ruchu wskazówek zegara. Obydwa zegary (z wieży zegarowej i z hebrajskimi znakami, umieszczony poniżej) zostały wykonane w 1764 r. przez zegarmistrza królewskiego dworu Sebastiana Landensbergera. Od II poł. XIX w., kiedy miasto żydowskie stało się integralną częścią Pragi, ratusz został siedzibą administracji Żydowskiej Gminy Religijnej i tą funkcję pełni do dzisiaj. Jest siedzibą rady gminy, rabina i instytucji kulturalno-oświatowych. Mieści się tu również biblioteka i archiwum, dotyczące czasów drugiej wojny światowej.

3. Zakończenie

Miasto żydowskie w Pradze, pomimo licznych pogromów, pożarów, epidemii i dekretów nakazujących opuszczenie miasta, funkcjonowało przez kilka stuleci, odradzając się i odbudowując po każdym upadku. Druga poł. XVI w. i początek XVII w. to okres świetności Josefova i z tego okresu pochodzi wiele z zachowanych obiektów. Praska gmina żydowska cieszyła się uznaniem, licznymi przywilejami i dużą niezależnością administracyjną, o czym świadczy chociażby istnienie Żydowskiego Ratusza.

Śledząc rozwój Josefova nasuwa się szereg analogii do żydowskiego miasta na Kazimierzu w Krakowie. Warto zwrócić uwagę na zbieżność nazewnictwa. W obu ośrodkach pojawia się ulica Szeroka, synagoga Wysoka, w Krakowie synagoga Stara, zaś w Pradze – Staronowa.. Obydwa miasta były ważnymi ośrodkami wiedzy judaistycznej, gdzie działały znane szkoły talmudyczne, przyciągające młodzież z różnych miejsc Europy. Gminy miały prężnych przedstawicieli wśród władz miasta i swoich mistyków, którzy poprzez swe dzieła do dzisiaj oddziałują na szerokie kręgi społeczności żydowskich. Na ich groby pielgrzymują Żydzi, często z odległych zakątków świata. W obu miastach zachował się historyczny układ wyodrębnionych niegdyś dzielnic żydowskich, z głównymi obiektami, takimi jak: synagogi, cmentarze i inne budynki, użytkowane przez społeczność żydowską. To właśnie one cieszą się w obu miastach dużym zainteresowaniem turystów. Część synagog została bezpowrotnie zniszczona w czasie pożarów, pogromów antyżydowskich, jak również podczas przebudowy miast i wytyczania nowych ulic. Druga wojna światowa oszczędziła budowlę praskiego Josefova. Także krakowski Kazimierz wyszedł z wojennej zawieruchy obronną ręką i najważniejsze obiekty, jakkolwiek znacznie bardziej zdewastowane, przetrwały. Ocalałe dzielnice stanowią dziś świadectwo kultury materialnej Żydów w Europie Środkowo-Wschodniej, unikalne ze względu na ilość zabytków, a przede wszystkim, na zachowany układ urbanistyczny. Wpływają na podniesienie walorów turystycznych miast i są szansą na poznanie życia społeczności, która przez wiele stuleci zasiedlała te ziemie i miała swój udział w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Europy.

Przypisy:

¹ J. Janaček, *Dzieje Pragi*, Warszawa 1977, s. 26.

² W średniowieczu wykształciły się dwie główne strefy wpływów kulturowych, mających znaczenie dla dalszego rozwoju judaizmu. Żydzi, pochodzący z basenu Morza Śródziemnego, nazywani sefardyjczykami i zamieszkujący pierwotnie Hiszpanię oraz Portugalię, podlegali wpływom cywilizacji arabsko-muzułmańskiej. Aszkenazyjczycy znaleźli się pod wpływem cywilizacji łacińsko-chrześcijańskiej, z ośrodkami we Francji i Niemczech.

³ Edykt cesarski z 1781 r. o tolerancji religijnej, od 1782 r., obejmował również Żydów.

⁴ Między innymi bankiera i burmistrza Mordechaja Maisela (1528-1601), który wspierał rozwój gminy i był inicjatorem budowy oraz fundatorem wielu cennych obiektów na terenie Josefova.

⁵ J. Janaček, *op. cit.*, s. 196.

⁶ J. Janaček, *op. cit.*, s. 256.

⁷ A. Pařík, L. Paulát, J. Fišer, *Židovská Praha*, Praha 1991, s. 89.

⁸ Pierwsze synagogi powstały prawdopodobnie w czasach niewoli babilońskiej (VI w p.n.e.), po zburzeniu Pierwszej Świątyni Jerozolimskiej, kiedy to Żydzi pozbawieni centralnego miejsca zgromadzeń zbierali się w nich na wspólne modlitwy. Tradycja ta została zachowana również po powrocie z niewoli i utrwaliła się po zburzeniu Drugiej Świątyni (70 r. n.e.). Żydzi, którzy zmuszeni zostali do funkcjonowania w diasporze (rozproszczeniu), w nowych miejscach zamiesz-

kania budowali synagogi, które dawały im poczucie przynależności do wspólnoty i oprócz funkcji religijnej służyły jako miejsca zebrań jej członków.

⁹ Synagoga w Wormacji, wzniesiona w 1034 r., reprezentuje styl romański. Zburzona w czasie Nocy Kryształowej (1938 r.) została odbudowana po wojnie, z maksymalnym wykorzystaniem zachowanych fragmentów i detali architektonicznych.

¹⁰ Stara Synagoga pochodzi z II poł. XV w. i jest najstarszą, zachowaną synagogą w Polsce. Ostateczny kształt zawdzięcza architektowi Zygmuntowi Hendlowi, który w 1904 r. nadał budowli cechy neorenesansowe.

¹¹ C. Rybár, *Jewish Prague*, Czechoslovakia, 1991, s. 248.

¹² Tetragram to czteroliterowy wyraz, zwłaszcza hebrajskie słowo JHWH, będące imieniem własnym Boga. Żydzi z szacunku lub w obawie przed profanacją przestali używać go w IV w. p.n.e. i zastąpili go słowami: Adanaj, Elohim. Za: Wł. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1987.

¹³ C. Rybár, *op. cit.*, s. 263-267.

¹⁴ C. Rybár, *op. cit.*, ss. 260-262.

¹⁵ J. Lion, *The Old Prague Jewish Cemetery*, Czechoslovakia, 1960, brak numeracji stron.

¹⁶ C. Rybár, *op. cit.*, s. 284.

Josefov – Extant Jewish Monuments in Prague (SUMMARY)

The earliest Jewish settlement in Prague goes back to the 10th century, as mentioned in the oldest accounts about a Jewish neighbourhood located at the foot of the Hradczany Castle. The Jewish community moved several times to finally settle between the Old Town Main Square and the Vltava River. The name Josefov borne by the Jewish quarter was adopted in honour of Emperor Josef II (1741-1790), who gave the Czech Jews citizen rights and admitted them to a full scope of an economic and cultural life of the Hapsburg Monarchy. Extant today are numerous valuable architectural monuments documenting the Jewish life in this area. Those include six synagogues, the old cemetery and the Jewish Town Hall, a unique building attesting to the prestige enjoyed by the Jewish community. The oldest synagogue in Prague, known as the Old-New Synagogue, dates back to the 13th c. and is currently the oldest actively used synagogue in Europe. Jewish monuments in Prague are very popular with tourists and pilgrims alike. The eminent rabbi Liwa ben Becalel, known as rabbi Löw, who lived at the turn of the 16 and 17th c., is buried in the old cemetery. He was a scholar and philosopher but also a famous mystic and maker of the legendary Golem. His grave is a destination of Jewish pilgrims from around the globe. Almost the entire Jewish community was wiped out during the Second World War. Currently, the number of Jews living in Prague is estimated at ca. 900.

Halina Matlak, mgr;

Alicja Marciniak-Nowak, mgr

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej

Uniwersytet Jagielloński

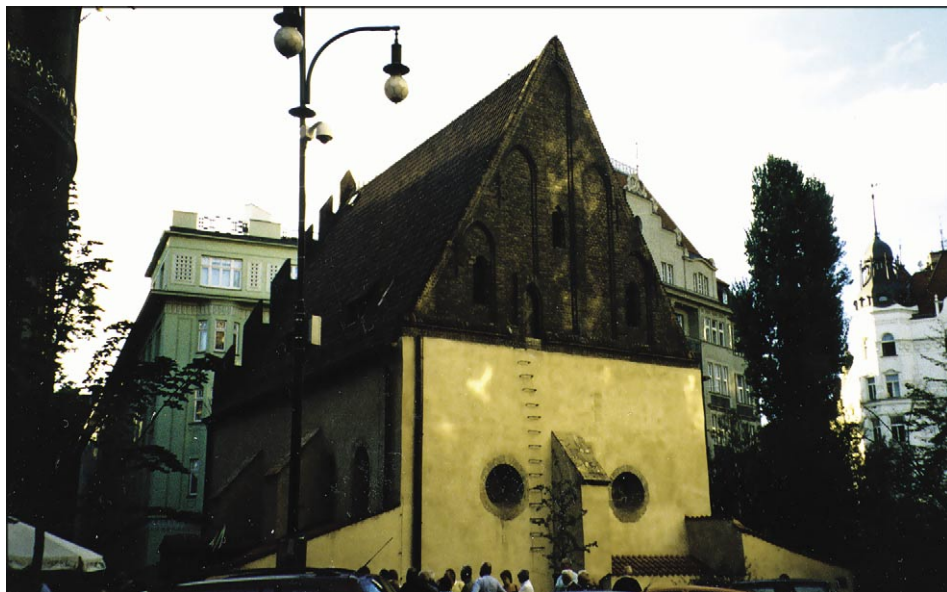
Kraków

Praga – synagoga Klausova (na wprost) i budynek Żydowskiego Bractwa Pogrzebowego (po prawej) (fot. H. Matlak)

Synagoga Pinkasa w Pradze (fot. H. Matlak)

Synagoga Staronowa w Pradze (fot. H. Matlak)

Synagoga Hiszpańska (fot. H. Matlak)

Synagoga Staronowa (po lewej)
i Ratusz Żydowski (fot. H. Matlak)